УДК 338.2:336.2

Меркулова Тамара Вікторівна
доктор економічних наук, професор,
професор кафедри економічної кібернетики та прикладної економіки
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
Merkulova Tamara
Doctor of science in Economics, Professor,
Professor of the Department of Economic Cybernetics and Applied Economics
V.N. Karazin Kharkiv National University
ORCID: 0000-0002-3507-5593

DOI: 10.25313/2520-2294-2025-1-10677

ПОДАТКОВА ПОВЕДІНКА ТА ЇЇ ФАКТОРИ

TAX BEHAVIOR AND ITS FACTORS

Анотація. *Вступ. Податкова поведінка економічних агентів асоціюється із дотриманням податкового законодавства, але є складним явищем, яке має ключове значення для реалізації податкової і соціально-економічної політики держави. Виявлення факторів, що впливають на неї, оцінка їх впливовості є завданнями з точки зору дієвості та ефективності податкової системи країни.*

Мета. Метою дослідження є уточнення змісту поняття податкова поведінка, виявлення і систематизація факторів, які впливають на неї.

Матеріали і методи. Методологічну основу дослідження складають положення неокласичної теорії оподаткування, теорії податкового регулювання економіки, інституціональної теорії та поведінкової економіки. Інформаційною базою дослідження є наукові праці вітчизняних та зарубіжних авторів, аналітичні матеріали за обраною проблематикою. В роботі використані статистичні дані та результати соціологічних опитувань із відкритих Інтернет-джерел.

Результати. Податкова поведінка є складовою економічної поведінки. У контексті економічної поведінки оподаткування виступає лише фактором, який певним чином впливає на неї. Саме на можливості змінювати поведінку економічного агенту заснована регулююча функція оподаткування, яка активно використовується сучасними урядами для досягнення певних цілей.

Зміни у поведінці економічних агентів, які спричиняють податкові стимули, пропонується віднести до податкових реакцій. До податкової поведінки коректно відносити тільки ті дії економічного агента, що обумовлені його роллю платника податків. Серед економічних факторів, що впливають на податкову поведінку, виділено: якість податкового законодавства (складність, повнота, точність його положень); рівень податкового навантаження; параметри податкового контролю (частота аудиту, його ефективність, розмір покарання); величина доходу економічного агента; корупція у податкових та судових органах. До неекономічних факторів віднесено: індивідуальні моральні й етичні переконання; соціальні норми; довіра до органів влади; сприйняття справедливості податкової системи; культурні, освітні фактори.

Перспективи. Подальший розвиток дослідження полягає у проведенні кількісного аналізу впливу кожного фактору на податкову поведінку економічних агентів, що має практичне значення для формування ефективної податкової політики.

Ключові слова: *податкова поведінка, ухилення від оподаткування, уникнення оподаткування, податкові зобов'язання, поведінкова економіка.*

Summary. *Introduction. An economic agent's tax behaviour is associated with compliance with tax legislation, but this is a complex phenomenon that is of key importance for taxation and the socio-economic policy of a country. Identifying and assessing the factors influencing it are tasks in terms of the effectiveness and efficiency of the country's tax system.*

The purpose. The purpose of the study is to clarify the content of the tax behaviour concept and identify and systematize the factors influencing it.

Materials and methods. The methodological basis of the study is the statements of the neoclassical theory of taxation, the theory of tax regulation of the economy, institutional theory and behavioural economics. The information base of the research is domestic and foreign authors' scientific works, and analytical materials on the research problem. The research uses statistical data and the outcomes of sociological surveys provided by Internet sources.

Results. Tax behaviour is an integral part of economic behaviour. In the economic behaviour context, taxation is only a factor that influences it in a certain way. The regulatory function of taxation, actively used by modern governments to achieve

certain goals, is based on the ability of taxes to change the economic agent's behaviour. Changes in this behaviour that are resulted from tax incentives are proposed to identify as tax reactions. Tax behaviour should be only considered as actions that an economic agent realizes as a taxpayer. Among the economic factors influencing tax behaviour we highlighted the following: the quality of tax legislation (complexity, completeness, precision of statements and definitions); the level of the tax burden; tax control parameters (frequency and effectiveness of audit, punishment value); economic agent's income level; corruption in tax administration and judiciary. Non-economic factors group include: individual moral and ethical beliefs and biases; social norms; trust in government; perception of the fairness of the tax system; and cultural and educational factors.

Discussion. Further development of this research can be considered as the quantitative analysis of each factor's influence on economic agent's tax behaviour, which has practical significance for effective tax policy.

Key words: *tax behaviour, tax evasion, tax avoidance, tax liabilities, behavioural economics.*

Постановка проблеми. Податкова поведінка економічних агентів асоціюється із дотриманням податкового законодавства, але є складним явищем, яке має ключове значення для реалізації податкової і соціально-економічної політики держави. Дослідженню цього явища присвячена велика кількість наукових робіт, як вітчизняних, так і зарубіжних вчених. Предметом дискусії виступають різні аспекти даної проблематики: тлумачення терміну та зміст поняття «податкова поведінка», специфічні риси податкової поведінки, її типи і наслідки тощо. До найважливіших відноситься, безумовно, тема факторів, що впливають, формують податкову поведінку. Виявлення цих факторів, оцінка їх впливовості, вивчення можливостей управління ними є ключовими завданнями з точки зору дієвості та ефективності податкової системи країни.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Традиційно дотримання податкового законодавства моделюється з використанням переважно економічних факторів [1–5]. Хоча в багатьох дослідженнях автори зазначають, що рішення щодо дотримання податкового законодавства залежить не лише від економічних факторів. В [6] представлені результати дослідження дотримання податкових обов'язків у соціальному контексті, зокрема йшлося про вплив особистих та соціальних норм, довіру до уряду та сприйняття справедливості. Проведений кореляційний аналіз показав позитивні зв'язки між цими факторами і дотриманням податкового законодавства, як безпосередні, так й опосередковані.

В [7] було встановлено, що низький рівень довіри в сукупності з високим податковим навантаженням може призвести до сприйняття оподаткування як несправедливого. Це впливає на рівень податкового дотримання, оскільки платникам податників буде складніше переконати себе в тому, що сплата податків є важливим внеском у загальне благо. У такому контексті низький рівень довіри може зробити податкову систему менш ефективною, оскільки люди будуть менш схильні дотримуватися податкових обов'язків і можуть намагатися уникнути оподаткування.

У вітчизняному науковому просторі дана проблематика розробляється, перш за все, у контексті ухилення від оподаткування, у тому числі і з юридичної точки зору [8–12]. Соціальні та інші неекономічні аспекти активно обговорюються у межах дискусії про податкову культуру [13–15]. В літературних джерелах термін «податкова культура» трактується неоднозначно. Так, в [13] її трактують як «…складову загальнонаціональної культури, що становить систему цінностей, набутих і побудованих на розумінні важливості для країни та кожного члена суспільства необхідності сплати податків учасниками податкових відносин, урегульованих державою на підставі нормативно-правових актів» [13, с. 222].

За думкою В. Андрущенко [14], податкова культура це «…різновид культури грошових відносин, форму прикладної, утилітарної етики, що передбачає конкретні процедури і правила, які відрізняють правильне від неправильного, моральне від аморального» (цитовано по [15, с. 144]).

Підсумовуючи, можна сказати, що податкова культура у загальному розумінні — особиста відповідальність платника податків, його свідомість і самодисципліна щодо сплати податків. Вона також формується сукупністю різних економічних, соціокультурних факторів, механізмом взаємодії між платниками податків і податковими органами. Проте наведені дефініції мають недостатньо конструктивний характер, який не дозволяє операціоналізувати це поняття.

Метою дослідження, результати якого представлені в даній роботі, є уточнення змісту поняття податкова поведінка і систематизація факторів, які впливають на неї.

Матеріали і методи. Методологічну основу дослідження складають положення неокласичної теорії оподаткування, теорії податкового регулювання економіки, інституціональної теорії і поведінкової економіки. Інформаційною базою дослідження є наукові праці вітчизняних та зарубіжних авторів, аналітичні матеріали за обраною проблематикою. В роботі використані статистичні дані та результати соціологічних опитувань із відкритих Інтернет- джерел.

В дослідженні були застосовані загально-наукові методи (аналіз і синтез, узагальнення, систематизація), статистичний і табличний методи.

Основні результати. Податкова поведінка є складовою економічної поведінки. Остання є більш широким поняттям, адже включає в себе всі дії, рішення та взаємодії економічних агентів в контексті

прийняття економічних рішень, тобто рішень з приводу споживання, заощадження, інвестування, виробництва — будь-яких сфер економічного життя. У контексті економічної поведінки оподаткування виступає лише фактором, який певним чином впливає на неї. Саме на можливості змінювати поведінку економічного агента заснована регулююча функція оподаткування, яка активно використовується сучасними урядами для досягнення певних цілей.

Зміни у поведінці економічних агентів, які спричиняють податкові стимули створюються завдяки впливу оподаткування, коректно називати податковими реакціями. Скажемо, споживачі зменшили свій попит на товар внаслідок підвищення акцизу, або виробництво продукту зросло внаслідок зменшення ставки податку на прибуток у відповідної галузі. Це реакція економічних агентів (споживачів, виробників) на зміну оподаткування.

До податкової поведінки слід відносити тільки ті дії економічного агента, що обумовлені його роллю платника податків. Складові податкової поведінки включають:

- реєстрацію платників податків (будь-яка особа, що підлягає обов'язковій реєстрації як платник податків, повинна подати реєстраційну заяву до відповідного податкового органу);
- ведення податкового обліку (систематичне реєстрування, аналіз та звітування фінансових транзакцій та податкових зобов'язань перед податковими органами);
- розрахунки з бюджетом (процес сплати податків і інших обов'язкових платежів до державного бюджету або бюджету місцевих влад у встановлені строки);
- сплату податків (безпосередній акт передачі грошей від платника податків до бюджету відповідно до встановлених законодавством ставок і правил оподаткування);
- взаємодію з податковими органами;
- дотримання податкових правил і строків встановлених законодавством.

Податкова поведінка, як будь-яка інша, здійснюється в певних інституційних межах, тобто регулюється формальними і неформальними нормами, правилами, стереотипами тощо. В оподаткуванні інституційними обмеженнями поведінки економічних агентів виступають, в першу чергу, законодавчі акти та інші формальні правила і нормативи, які встановлені відповідними органами державного управління згідно чинного законодавства.

Але крім формальних інститутів податкова поведінка економічних агентів формується також неформальними нормами, які фактично існують як санкціоновані суспільством стереотипи поведінки.

Співвідношення та узгодженість між формальними і неформальними нормами поведінки можуть бути різними (це питання є предметом інституційної теорії [16–17]). Зараз ми розглянемо наступні, які є ключовими для нашого дослідження: неформальні норми повністю відповідають формальним; неформальні доповнюють формальні норми; неформальні протирічать формальним (повністю або частково).

З точки зору податкової політики найбільш привабливим є перший варіант, коли формальні правила оподаткування, які регулюють дії платників, закріплюються в певних рутинах, шаблонах, становяться реальним стереотипом поведінки. Це гарантує дотримання податкового законодавства у реальному житті, відсутність ухилення від оподаткування, відкриває можливість значної економії витрат на податковий контроль.

Другий варіант є досить розповсюдженим. Як відомо, закон або інший формальний норматив не може охопити цілком і повністю всі нюанси економічного життя. Перш за все тому, що життя неперервне, а закон статичний. Навіть якщо він був повністю адекватним на момент його прийняття, вже через короткий термін він буде вже відставати від неї, зявляться нові феномени, явища тощо, тобто створюється зони, які даний закон вже не зможе впорядковувати. А частіші вже на стадії імплементації будь-яка формальна норма має такі «сірі» зони, і удосконалення законодавства йде саме шляхом виявлення і обмеження таких зон. Отже, неформальні норми можуть доповнювати законодавство у таких випадках, регулюючі поведінку людей. Важливо відмітить, що неформальне доповнення може відображати логіку формальної норми і відповідати їй. Тоді ми говоримо про узгодженість між ними.

Але може бути і протилежна ситуація, коли неформальна норма протирічить формальній. Тоді ми маємо третій варіант, який може виникнути також не як доповнення, а як альтернативна норма поведінки, яка є порушенням законодавства.

Всі ці аргументи щодо інституційних обмежень поведінки повністю відносяться до податкової поведінки. При реалізації наведених вище дій платника податків економічний агент може дотримуватися податкових правил, встановлених законодавством, або допускати відхилення від них, які можуть носити помилковий (ненавмисний) характер або свідомий.

У разі свідомого порушення правил виникає явище ухилення від оподаткування, яке представляє загрозу реалізації податкової політики і у цілому виконанню доходної частини бюджету. Тому це явище знаходиться у центрі уваги науковців, фахівців, політиків, які намагаються знайти шляхи подолання або принаймні обмеження цього стереотипу поведінки. А саме так, як поведінковий стереотип, слід розглядати це явище, судячи по його розповсюдженню, закріпленню у шаблонах мислення і рутинних діях, що має схожі риси у різних країнах світу. Це висуває до центру уваги причини і фактори, які формують такий стереотип податкової поведінки.

Дослідники вивчають широкий спектр факторів, які можна розділити на дві основні групи: економіч-

ні (пов'язані з матеріальними витратами та вигодами) та неекономічні (пов'язані з особистими характеристиками платників податків та їх ставленням до оподаткування). До економічних факторів відносять складність податкового законодавства, рівень податкового навантаження, частоту проведення аудиту, розмір покарання, рівень доходів, стимули (пільги), можливість уникнути оподаткування чи ухилення від сплати податків [4–6]. Узагальнюючи фактори, розглянуті у літературі, ми доповнюємо і систематизуємо їх таким чином (табл. 1).

Розглянемо ці фактори детальніше.

Якість податкового законодавства. Одним з провідних економічних факторів, що безпосередньо впливають на дії економічних агентів є якість податкового законодавства. Виділімо основні характеристики якості податкових правил з точки зору платника податків: складність, повнота, точність і узгодженість. Недоліки повноти, точності і узгодженості положень податкового законодавства обумовлюють його незрозумілість для платників.

Складність виражається, насамперед, у складності податкового обліку і звітності, правил визначення бази оподаткування, розрахунків податкового зобов'язання, пільг, податкових платежів. Кількість податків, розмаїття термінів і частота податкової звітності також мають значення для оцінювання платником якості податкового законодавства.

Про повноту податкового законодавства можна судити, перш за все, по наявності «сірих» зон, про які мова йшла вище. Якщо воно не впорядковує з точки зору оподаткування певні операції, трансакції, це створює стимули для використання їх для зменшення податкового зобов'язання.

Неточність дефініцій та положень податкового законодавства означають неоднозначність їх тлумачення. З одного боку, це підсилює його незрозумілість і ускладнює платникам виконання їх обов'язків. З іншого боку, неточність положень податкового законодавства створює можливості для уникнення від оподаткування без прямого порушення його норм.

В таких же напрямках працює неузгодженість і навіть суперечливість положень оподаткування. Чим більш податків, складніше їх розрахунок, тим більше ризик виникнення неузгодження, навіть протиріччя між ними. Складність і незрозумілість податкового законодавства перешкоджають усвідомленню та засвоєнню податкових норм і можуть призвести до того, що платники податків будуть: 1) не розуміти своїх податкових обов'язків; 2) робити помилки; 3) розглядати способи ухилення від оподаткування.

У цьому контексті з боку держави важливими заходами є реформування (спрощення) податкової системи з метою зробити її більш зрозумілою та прозорою для всіх платників податків.

Податкове навантаження. Іншим значущим фактором, який впливає на податкову поведінку платників податків є рівень податкового навантаження — частка доходів, яку платники податків сплачують у вигляді податків та зборів. Високий рівень податкового навантаження стимулює платників податків шукати способи його зменшення [18].

Цей фактор передбачає два різних шляхи зменшення податкового навантаження, які обумовлюють відповідні типи податкової поведінки: ухилення від оподаткування (tax evasion) і уникнення оподаткування (tax avoidance). Перший тип передбачає свідоме порушення податкових норм, а другий використовує виключно легальні, не заборонені законодавством можливості зменшення податкового зобов'язання. Суттєву роль в реалізації другого типу грає недосконалість податкового законодавства: наявність «сірих» зон, які воно не регулює, неточність/неоднозначність трактування різних податкових норм, їх протиріччя тощо. Так званий принцип свободи «дозволено все, що не заборонено законом» санкціонує і виправдовує такий тип податкової поведінки [19].

Деякі автори виділяють як окремий фактор впливу на податкову поведінку податкові пільги. Дійсно, стимули (пільги) є важливим фактором, що впливають на поведінку економічних агентів. Як правильно відмічають фахівці, вони можуть бути використані для того, щоб заохотити платників податків до певної поведінки, наприклад, до інвестування, створення нових робочих місць, благодійності тощо (наприклад, див. [4]).

Взагалі пільги розглядаються майже основним інструментом податкового регулювання економіки,

Таблиця 1

Фактори, що впливають на податкову поведінку

№	Економічні фактори	Неекономічні фактори
1	Якість податкового законодавства (складність, повнота, точність)	Індивідуальні моральні й етичні переконання
2	Рівень податкового навантаження	Соціальні норми
3	Параметри податкового контролю (частота аудиту, його ефективність, розмір покарання)	Довіра до органів влади
4	Величина доходу	Сприйняття справедливості податкової системи
5	Корупція у податкових та судових органах	Культурні, освітні фактори

Джерело: узагальнено та доповнено автором на основі [4–6]

і широко використовуються для його цілій. Проте їх надмірне застосування має негативні наслідки, оскільки воно викривлює, послабляє ринкові стимули і спотворює ринковий механізм. А це в решті решт призводить до розбалансування ринкової економіки, посилення адміністративного тиску і зменшення її ефективності.

Але це стосується впливу податкових пільг на поведінку економічних агентів у широкому сенсі: на їх стратегії споживання, збереження, інвестування тощо. Якщо казати власне про податкову поведінку, тобто дій агентів як платників податків, то пільги коректно розглядати як інструмент зменшення податкового навантаження, тобто у контексті саме цього фактору. З точки зору податкової поведінки зменшення податкового навантаження, яке можна отримати шляхом пільг, підвищує привабливість податкової системи і стимулює дотримання податкового законодавства. Слід відмітить, що наявність пільг надає платникам легальну можливість зменшення податкового зобов'язання. Якщо платник ставить таку мету, то пільги налаштовують його скоріше на уникнення від оподаткування, ніж на прямі порушення закону, тобто ухилення.

Параметри податкового контролю включають частоту контролю (проведення аудитів), його ефективність (ймовірність виявлення порушення податкових норм), розмір покарання (величина штрафів або іншого покарання).

Ще починаючи з відомих праць Г. Беккера [20] і моделі Сандмо і Алінгама [21] ухилення від оподаткування розглядається як проблема раціонального вибору в умовах ймовірності покарання. Критерієм виступає очікувана вигода, яка залежить від частоти аудиту, ймовірності виявлення порушення при аудиті, розмірі покарання (штрафу) і величини несплаченого (прихованого) податку. Очікуваний розмір покарання розраховується шляхом множення величини прихованого доходу (бази оподаткування) на ставку штрафу (пені тощо) і далі на ймовірність контролю і виявлення порушення.

Таким чином, при високих значеннях податкового контролю покарання становиться майже неминучим, а ухилення невигідним. Підкреслимо, що розмір покарання, частота контролю і його ефективність (ймовірність виявлення порушення) є взаємозамінними в цьому критерії. Наприклад, однакову очікувану величину покарання можна отримати завдяки частим перевіркам і низьким штрафам, або рідкісним аудитам, але високим штрафам.

Важливу роль грає кваліфікація працівників податкового контролю: від них залежить чи буде виявлено порушення (повністю або частково), тобто ефективність контролю. Наприклад, рідкісний контроль може бути компенсований його якістю, тобто високою ймовірністю виявлення порушення.

Величина доходу. Досить неоднозначним економічним фактором впливу на податкову поведінку є рівень доходу. З одного боку, рівень доходу визначає обсяг податків, і зі зростанням доходу зростає і податковий обов'язок, що може спонукати платника до пошуку шляхів його зменшення. Крім мотиву великі доходи відкривають і можливості для цього: особи з високим рівнем доходу можуть бути більш обізнані і активні оптимізації стратегії оподаткування: використанні податкових відшкодувань, пільг та інших механізмів для зменшення свого податкового зобов'язання, включаючи також нелегальні шляхи. Отже, високий дохід може створити більше можливостей та/або мотивів як для уникнення так й для ухилення від оподаткування.

З іншого боку, низький дохід може спричинити труднощі з оплатою податку просто внаслідок браку грошей і чутливості споживання до зменшення фінансових ресурсів. Оподаткування низьких доходів суттєво впливає на рівень споживання і життя людини, що створює мотив для зменшення податкового зобов'язання. Але на відміну від високодохідних верств населення люди з невисокими доходами не мають таких широких можливостей для податкової оптимізації. З одного боку, низький дохід пов'язаний, як правило, з менш кваліфікованим трудом, який є наслідком відповідного рівню освіти і професійної підготовки. З другого, використання схем уникнення від оподаткування також потребує певних ресурсів, яких бракує при низьких доходах [5]. У зв'язку з цим, зменшення податкового зобов'язання більш доступно у формі прямого ухилення від оподаткування (приховування доходу, нелегальні продажі та інші операції тощо).

Таким чином, і низькі і високі доходи можуть створювати мотиви для формування податкової поведінки, яка орієнтована на зменшення податкового навантаження легальним або нелегальним шляхом.

Корупція. Важливим фактором, який впливає на податкову поведінку економічних агентів є корупція в податкових та органах правосуддя. Корупція відкриває можливості уникнути або суттєво зменшити покарання у випадку недоброчесної поведінки платника. Наявність корупційних зв'язків підвищує привабливість ухилення від оподаткування, створює своєрідну страховку для порушника у випадку виявлення прихованого доходу.

Неекономічні фактори. Велику роль у формуванні податкової поведінки відіграють не тільки економічні чинники, але й широкий спектр неекономічних факторів. Так, наприклад, суспільні цінності, довіра до влади, культурні особливості і навіть освіта можуть впливати на те, чи будуть платники податків дотримуватися податкового законодавства, уникати оподаткування чи шукати способи ухилення від сплати податків. До узагальненого переліку неекономічних факторів, що так чи інакше формують ставлення до фінансових зобов'язань перед державою, можна віднести: індивідуальні моральні й етичні переконання, соціальні норми, довіра до

органів влади, культурні й освітні фактори, рівень сприйняття справедливості.

Важливим чинником поведінки платників податків є їх особисті моральні й етичні переконання. Прикладами таких переконань є: відчуття справедливості (сплата податків розглядається, як особистий громадянський обов'язок і важливий елемент справедливості); солідарності (відчуття взаємодопомоги та спільної відповідальності платників податків перед суспільством та державою); етичні цінності (визначають, які дії та підходи до оподаткування вважаються морально відповідними і правильними); відчуття відповідальності перед суспільством (виражається в обов'язку фінансової підтримки суспільства та держави шляхом сплати податків та зборів).

На податкову поведінку так чи інакше впливають і соціальні норми. Вони формуються колективною поведінкою економічних агентів і представляють собою встановлені суспільством очікування та стандарти щодо того, як слід діяти в питаннях сплати податків і фінансової чесності взагалі. Дотриманню загальноприйнятих соціальних норм сприяють економічні, репутаційні та інші стимули. Наприклад, якщо суспільна норма передбачає, що сплата податків є «правильною» поведінкою, а недотримання цієї норми карається суспільним остракізмом, несе репутаційні ризики для порушника, то це може стимулювати людей дотримуватися цієї норми. Репутаційні стимули в контексті податкової поведінки вказують на вплив репутації та сприйняття особи чи підприємства як надійної. Натомість недотримання суспільних норм може призвести до втрати довіри спільноти до тієї чи іншої особи. Це може стати перешкодою для подальших взаємодій і співпраці [8].

Одним із найважливіших факторів, які впливають на податкову поведінку, є довіра до органів влади. По-перше, платники податків, які довіряють органам влади, можуть відчувати почуття обов'язку дотримуватися податкового законодавства. По-друге, в такому разі платники податків також будуть вважати, що їхні податки будуть витрачені ефективно [22].

В країнах Європейського Союзу згідно дослідженню, проведеному Wellcome Global Monitor (2020), середнє значення частки людей, які довіряють своєму національному уряду, становить 56,6%. В той час, як в Україні цей показник був вполовину меншим — 28% [23].

Згідно опитування громадської думки, проведеного Київським міжнародним інститутом соціології, станом на грудень 2024 р. довіра громадян України до інституцій влади суттєво впала (табл. 2).

Ці дані вказують на важливу проблему довіри до органів влади в Україні, особливо до судової системи. Важко очікувати законослухняної поведінки платників податків при такому сприйнятті держави.

На цьому фоні досить показовим є приклад довіри населення до волонтерів. Підкреслимо, що внески громадян до фондів цих організацій є добровільними на відміну від податків, тобто за їх «несплату» немає покарання. У перший рік війни сума внесків до 3-х найбільших фондів перевищила 34 млрд. грн. [25]. У 2023 році вона суттєво зменшилася, але все одне є значною — 18, 75 млрд. [26]. Фактична сума донатів більше, оскільки ці три фонди охоплюють лише частину внесків, але вона свідчить про значний фінансовий потенціал, який має довіра людей та їх сприйняття справедливості фінансування певних дій.

З довірою до владних інституцій тісно пов'язана оцінка громадянами справедливості податкової системи, і, відповідно, цей фактор також впливає на їх податкову поведінку.

Справедливість податкової системи має 2 сторони: справедливість розподілу податкового навантаження і справедливість використання податкових надходжень. Хоча останній аспект не стосується безпосередньо оподаткування, він належить до витратної частини бюджету, але свідомий громадянин обов'язково оцінює напрямки використання зібраних податкових надходжень, як будь-яка свідома раціональна людина оцінює свої витрати виключно з позицій доцільності та корисності. Приклад зі внесками українців до волонтерських фондів під час війни наочно показує важливість суспільного схвалення цілій, на які збирають гроші.

Відчуття справедливості розподілу податкового навантаження є також важливим фактором з точки зору соціальної рівноваги, згуртованості і загального суспільного консенсусу. Справедливість розподілу

Таблиця 2

Довіра до соціальних інституцій України у 2024 р., *% опитаних*

	Довіряють	Не довіряють	Баланс
Уряду України	20	53	-33
Верховній Раді України	27	50	-23
Президенту України	45	31	+14
Судам	12	63	-49
Прокурори	9	67	-58
Церква	40	26	+14
Волонтери	81	5	+76

Джерело: складено автором на основі [24]

зміцнює довіру між членами суспільства, соціальними групами і верстами, підтримуючі атмосферу рівноправності, що у свою чергу підвищує усвідомлення особистої відповідальності перед суспільством і задоволення від виконання свого обов'язка, як громадянина. З цієї точки зору податкові пільги чи будь-які інші виключення із загальних правил оподаткування повинні чітко відповідати критеріям справедливості, прийнятним в даному суспільстві, мати схвалення не тільки у пільгових категорій платників, але суспільства у цілому.

Якщо платники податків вважають, що податкова система справедлива, розподіляє податкове навантаження та враховує їхні можливості, то вони можуть бути більш схильні до добровільної сплати податків. Справедлива податкова система відчувається як суспільна угода, і платники податків вважають свої податкові внески обґрунтованими.

Культурні й освітні фактори податкової поведінки. Вони включають в себе традиції, звичаї, норми поведінки, цінності, рівень освіти й фінансової грамотності. Як і соціальні норми, вони можуть впливати на сприйняття платниками податків того, що є прийнятним або неприйнятним. Наприклад, культурні фактори пов'язані з ідентичністю людини, тобто тим, як вона бачить і відтворює себе в контексті суспільства, зокрема і в податковій сфері. Стереотипи та переконання, поширені в культурі, теж можуть впливати на погляди громадян на податки. Наприклад, стереотипи про те, як використовуються податки, можуть вплинути на рішення сплачувати їх чи ні. Окрім цього, зазвичай люди з вищим рівнем освіти краще розуміють податкові закони та обов'язки. Вони можуть бути більш обізнані з податковими пільгами та можливостями для оптимізації податкового обов'язку. Освічені громадяни можуть бути більш відповідальними у виконанні своїх податкових обов'язків.

Висновки і перспективи подальших досліджень. В роботі приведено уточнення поняття податкової поведінки економічних агентів, як складової біль широкого поняття економічної поведінки, і відокремлення його від податкових реакцій, які характеризують зміни стратегій поведінки економічних агентів внаслідок змін оподаткування.

В результаті критичного аналізу факторів, які впливають на податкову поведінку економічних агентів, була запропонована систематизація економічних і неекономічних факторів з характеристикою їх впливу на уникнення та ухилення від оподаткування. Подальший розвиток дослідження полягає у проведенні кількісного аналізу впливу кожного фактору на податкову поведінку економічних агентів, що має практичне значення для формування ефективної податкової політики.

Література

1. Вишневський В, Веткін В. Ухилення від сплати податків та раціональний вибір платника податків. *Питання економіки.* 2004. № 2(2). С. 96–108.

2. Braithwaite V. *Taxing Democracy*. England. Ashgate Publishing Ltd, 2002. URL: https://www.researchgate.net/Taxing_Democracy (дата звернення: 11.01.2025).

3. Ревенко О.В. Вплив податкових факторів на результати діяльності підприємства. *Ефективна економіка*. 2021. № 8. https://doi.org/10.32702/2307-2105-2021.8.78.

4. Kirchler E., Alm J. Combining Psychology and Economics in the Analysis of Compliance: From Enforcement to Cooperation. *Economic Analysis & Policy*. 2012. Vol. 42, Issue 2. P. 133–151. https://doi.org/10.1016/S0313-5926(12)50016-0.

5. Mitu N.E. Taxpayer behaviour: typologies and influence factors. *Journal of Political Sciences*. 2016. No. 49. P. 77–87.

6. Jimenez P., Iyer G.S. Tax compliance in a social setting: The influence of social norms, trust in government, and perceived fairness on taxpayer compliance. *Advances in Accounting*. 2016. Vol. 34. P. 17–26. http://dx.doi.org/10.1016/j.adiac.2016.07.001.

7. Kirchler E., Hoelzl E., Wahl I. Enforced versus voluntary tax compliance: The «slippery slope» framework. *Journal of Economic Psychology*. 2008. Vol. 29, Issue 2. P. 210–225. https://doi.org/10.1016/j.joep.2007.05.004.

8. Лугіна Н.А., Полейко І.Ю. Соціальні детермінанти ухилення від сплати податків і зборів. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2019. № 6. С. 342–344. https://doi.org/10.32782/2524-0374/2019-6/81.

9. Покатаєва О.В., Кучерова Г.Ю. Фактори свідомої сплати податків: досвід країн ЄС. *Теоретичні і практичні аспекти економіки та інтелектуальної власності.* 2015. № 1(1). С. 47–52.

10. Магопець О.А. Причини та форми девіантної поведінки платників податків. *Наукові праці Кіровоградського національного технічного університету. Економічні науки: зб. наук. пр.* 2006. Вип. 10, ч. 2. С. 160–165.

11. Баранов С.О. Ухилення від сплати податків як основний чинник тіньової економіки. *Інвестиції: практика та досвід.* 2016. № 12. С. 102–106.

12. Податки: юридична практика / Л.В. Трофімова та ін.; ред. С.В. Буряк. Київ : ІВЦ ДПА України, 2009. 643 с.

13. Сінчак В.П. Податкова культура суспільства як чинник економічної компоненти національної безпеки. *Університетські наукові записки*. 2017. № 62. С. 218–230.

14. Андрущенко В. Л. Умови та ідеали податкової культури. *Професійна етика працівника державної податкової служби як складова етики державного службовця України: матер. наук.-практ. конф.* Ірпінь : Національний університет ДПС України, 2006. С. 13–17.

15. Сушкова О., Мельник Л. Систематизація наукових підходів до визначення сутності та змісту поняття «податкова культура». *Проблеми і перспективи економіки та управління.* 2021. № 1(25). С. 143–150. https://doi.org/10.25140/2411-5215-2021-1(25)-143-150.

16. Борщевський В. В., Чех М. М., Матвєєв Є. Е. Інституційно-організаційні чинники та морально-етичні аспекти еволюції державного сектору в Україні. *Ефективність державного управління*. 2023. № 70/71. С. 17–22. https://doi.org/10.36930/507002.

17. Стрижак О. О. Дихотомія формальних та неформальних інститутів. *Економіка і суспільство*. 2016. № 5. С. 19–25.

18. Податкова пастка для української економіки. *Український інститут майбутнього.* URL: https://uifuture.org/publications/podatkova-pastka-dlya-ukrayinskoyi-ekonomiky/ (дата звернення: 11.01.2025).

19. Альошкіна Н. Що не заборонено — те дозволено: правонаступництво збитків. *Податки & бухоблік.* 2020. № 57. URL: https://i.factor.ua/ukr/journals/nibu/2020/july/issue-57/article-109653.html (дата звернення: 11.01.2025).

20. Becker G. S. Crime and Punishment: An Economic Approach. *Journal of Political Economy.* 1968. Vol. 76. P. 169–217.

21. Allingham M. G., Sandmo A. Income tax evasion: a theoretical analysis. *Journal of Public Economics.* 1972. Vol. 1, Is. 3–4. P. 323–338. https://doi.org/10.1016/0047-2727(72)90010-2.

22. Barabash L. Behavioral aspects of harmonious development of the tax system of Ukraine. Social Economics. 2021. No. 61. P. 72–82. https://doi.org/10.26565/2524-2547-2021-61-07.

23. Wellcome Global Monitor 2020: Covid-19. *Wellcome*. URL: https://wellcome.org/reports/wellcome-global-monitor-covid-19/2020 (дата звернення: 11.01.2025).

24. Довіра українців до влади впала за останній рік: КМІС. РБК-Україна. URL: https://www.rbc.ua/rus/news/dovira-ukrayintsiv-vladi-vpala-ostanniy-rik-1736413432.html (дата звернення: 11.01.2025).

25. Ізвощікова А. Українці майже вдвічі менше задонатили у 2023 році, ніж на початку повномасштабного вторгнення — Опендатабот. *Суспільні новини*. 2023. URL: https://suspilne.media/687624-ukrainci-majze-vdvici-mense-zadonatili-u-2023-roci-niz-na-pocatku-povnomasstabnogo-vtorgnenna-opendatabot/ (дата звернення: 11.01.2025).

26. Громлюк І. Чи стали українці менше донатити на ЗСУ (25 квітня 2024). URL: https://www.bbc.com/ukrainian/articles/c90zgq5nn2xo (дата звернення: 11.01.2025).

References

1. Vyshnevskyi, V., Vietkin, V. (2004). Ukhylennia vid splaty podatkiv ta ratsionalnyi vybir platnyka podatkiv [Tax evasion and rational taxpayer choice]. *Pytannia ekonomiky*, 2(2), 96–108 [in Ukrainian].

2. Braithwaite, V. (2002). *Taxing Democracy*. England. Ashgate Publishing Ltd. URL: https://www.researchgate.net/Taxing_Democracy.

3. Revenko, O. V. (2021). Vplyv podatkovykh faktoriv na rezultaty diialnosti pidpryiemstva [The impact of tax factors on the company's performance]. Efektyvna ekonomika. 2021. № 8. https://doi.org/10.32702/2307-2105-2021.8.78 [in Ukrainian].

4. Kirchler, E., Alm, J. (2012). Combining Psychology and Economics in the Analysis of Compliance: From Enforcement to Cooperation. *Economic Analysis & Policy*. 42(2), 133–151. https://doi.org/10.1016/S0313-5926(12)50016-0.

5. Mitu, N. E. (2016). Taxpayer behaviour: typologies and influence factors. *Journal of Political Sciences*, 49, 77–87.

6. Jimenez, P., Iyer, G. S. (2016). Tax compliance in a social setting: The influence of social norms, trust in government, and perceived fairness on taxpayer compliance. *Advances in Accounting*, 34, 17–26. http://dx.doi.org/10.1016/j.adiac.2016.07.001.

7. Kirchler E., Hoelzl E., & Wahl I. (2008). Enforced versus voluntary tax compliance: The "slippery slope" framework. *Journal of Economic Psychology*, 29(2), 210–225. https://doi.org/10.1016/j.joep.2007.05.004.

8. Luhina, N. A., Poleiko, I. Iu. (2019). Sotsialni determinanty ukhylennia vid splaty podatkiv i zboriv [Social determinants of tax evasion]. *Yurydychnyi naukovyi elektronnyi zhurnal,* 6, 342–344. https://doi.org/10.32782/2524-0374/2019-6/81 [in Ukrainian].

9. Pokataieva, O. V., Kucherova, H. Iu. (2015). Faktory svidomoi splaty podatkiv: dosvid krain YeS [Factors of conscious tax payment: experience of EU countries]. *Teoretychni i praktychni aspekty ekonomiky ta intelektualnoi vlasnosti,* 1(1), 47–52 [in Ukrainian].

10. Mahopets, O. A. (2006). Prychyny ta formy deviantnoi povedinky platnykiv podatkiv [Causes and forms of deviant behavior of taxpayers]. *Naukovi pratsi Kirovohradskoho natsionalnoho tekhnichnoho universytetu. Ekonomichni nauky: zb. nauk. pr.,* 10(2), 160–165 [in Ukrainian].

11. Baranov, S. O. (2016). Ukhylennia vid splaty podatkiv yak osnovnyi chynnyk tinovoi ekonomiky [Tax evasion as the main factor of the shadow economy]. *Investytsii: praktyka ta dosvid,* 12, 102–106 [in Ukrainian].

12. Trofimova, L. V. ta in.; red. Buriak, S. V. (2009). Podatky: yurydychna praktyka [Taxes: Legal Practice]. Kyiv: IVTs DPA Ukrainy [in Ukrainian].

13. Sinchak, V.P. (2017). Podatkova kultura suspilstva yak chynnyk ekonomichnoi komponenty natsionalnoi bezpeky [Tax culture of society as a factor of the economic component of national security]. *Universytetski naukovi zapysky*, 62, 218–230 [in Ukrainian].

14. Sushkova, O., Melnyk, L. (2021). Systematyzatsiia naukovykh pidkhodiv do vyznachennia sutnosti ta zmistu poniattia "podatkova kultura" [Systematization of scientific approaches to determining the essence and content of the concept of "tax culture"]. *Problemy i perspektyvy ekonomiky ta upravlinnia,* 1(25), 143–150. https://doi.org/10.25140/2411-5215-2021-1(25)-143-150 [in Ukrainian].

15. Andrushchenko, V.L. (2006). Umovy ta idealy podatkovoi kultury [Conditions and ideals of tax culture]. Profesiina etyka pratsivnyka derzhavnoi podatkovoi sluzhby yak skladova etyky derzhavnoho sluzhbovtsia Ukrainy: mater. nauk.-prakt. konf. Irpin: Natsionalnyi universytet DPS Ukrainy, 13–17 [in Ukrainian].

16. Borshchevskyi, V.V., Chekh, M.M., & Matvieiev, Ye.E. (2023). Instytutsiino-orhanizatsiini chynnyky ta moralno-etychni aspekty evoliutsii derzhavnoho sektoru v Ukraini [Institutional and Organizational Factors and Moral and Ethical Aspects of the Evolution of the Public Sector in Ukraine]. *Efektyvnist derzhavnoho upravlinnia,* (70/71), 17–22. https://doi.org/10.36930/507002 [in Ukrainian].

17. Stryzhak, O.O. (2016). Dykhotomiia formalnykh ta neformalnykh instytutiv [The Dichotomy of Formal and Informal Institutions]. *Ekonomika i suspilstvo,* 5, 19–25 [in Ukrainian].

18. Podatkova pastka dlia ukrainskoi ekonomiky [Tax trap for the Ukrainian economy]. *Ukrainskyi instytut maibutnoho.* URL: https://uifuture.org/publications/podatkova-pastka-dlya-ukrayinskoyi-ekonomiky/ [in Ukrainian].

19. Aloshkina, N. (2020). Shcho ne zaboroneno — te dozvoleno: pravonastupnytstvo zbytkiv [What is not prohibited is permitted: succession of damages]. *Podatky & bukhoblik, lypen*, 57. URL: https://i.factor.ua/ukr/journals/nibu/2020/july/issue-57/article-109653.html [in Ukrainian].

20. Becker, G.S. (1968). Crime and Punishment: An Economic Approach. *Journal of Political Economy*, 76, 169–217.

21. Allingham, M.G., Sandmo, A. (1972). Income tax evasion: a theoretical analysis. *Journal of Public Economics,* 1(3–4), 323–338. https://doi.org/10.1016/0047-2727(72)90010-2.

22. Barabash, L. (2021). Behavioral aspects of harmonious development of the tax system of Ukraine. *Social Economics,* 61, 72–82. https://doi.org/10.26565/2524-2547-2021-61-07.

23. Wellcome Global Monitor 2020: Covid-19. *Wellcome*. URL: https://wellcome.org/reports/wellcome-global-monitor-covid-19/2020.

24. Dovira ukraintsiv do vlady vpala za ostannii rik: KMIS [Ukrainians' trust in the government has fallen over the last year: KIIS]. *RBK-Ukraina*. URL: https://www.rbc.ua/rus/news/dovira-ukrayintsiv-vladi-vpala-ostanniy-rik-1736413432.html [in Ukrainian].

25. Izvoshchikova, A. (2023). Ukraintsi maizhe vdvichi menshe zadonatyly u 2023 rotsi, nizh na pochatku povnomasshtabnoho vtorhnennia — Opendatabot [Ukrainians killed almost half as many in 2023 as at the beginning of the full-scale invasion — Opendatabot]. *Suspilni novyny.* URL: https://suspilne.media/687624-ukrainci-majze-vdvici-mense-zadonatili-u-2023-roci-niz-na-pocatku-povnomasstabnogo-vtorgnenna-opendatabot/ [in Ukrainian].

26. Hromliuk, I. (2024). Chy staly ukraintsi menshe donatyty na ZSU [Have Ukrainians started donating less to the Armed Forces of Ukraine]. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/articles/c90zgq5nn2xo [in Ukrainian].